

УДК 340.12:342.7

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.7>

ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ ЯК АРХІТЕКТУРНИЙ НЕРВ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Іваницька А. В.,
*студентка 1 курсу ОР «Магістр»,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0001-8463-8866
E-mail: anzhelikatsimer@gmail.com*

Дудар С. К.,
*кандидат юридичних наук, доцентка,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0009-6902-766X
E-mail: s.dudar@knu.ua*

Іваницька А. В., Дудар С. К. Людська гідність як архітектурний нерв верховенства права.

У статті автори здійснюють критичне переосмислення людської гідності як фундаментальної категорії сучасного правового порядку та її співвідношення з принципом верховенства права. Вихідною тезою є заперечення уявної стабільності доктринального розуміння гідності як безумовного абсолюту: на основі аналізу судової практики, насамперед практики Європейського суду з прав людини, а також Федерального конституційного суду Німеччини, автори обґрунтовують, що гідність не функціонує як наперед задана непорушна межа, а щоразу конструюється у процесі правозастосування. Автори доводять, що у конкретних справах вона не існує ізольовано, а проявляється через інші права, включається у процедуру пропорційності та набуває змісту через контекстуальне зважування, що свідчить про її динамічний, а не статичний характер.

Розвиваючи цю тезу, автори звертаються до аналізу сучасних концепцій людської гідності (абсолютної та релятивістської), крізь призму їх функціональної придатності у праві. На основі праць зарубіжних і вітчизняних науковців встановлюється, що жодна з них не здатна повною мірою пояснити реальне функціонування гідності: абсолютна модель виявляється неспроможною у ситуаціях конфлікту гідностей, тоді як відносна – створює ризик розмивання її смислового ядра.

У зв'язку з цим автори формують власну теоретичну модель, що пропонує системне розуміння людської гідності через розмежування її функціонування у вертикальних та горизонтальних правовідносинах. Обґрунтовується, що у вертикальному вимірі («людина-держава») гідність постає як неперехідна межа, що виключає інструменталізацію людини і не підлягає балансуванню, тоді як у горизонтальному («людина-людина») вона втрачає характер абсолюту, включається у конфлікт і стає предметом зважування конкуруючих гідностей та інтересів із застосуванням принципу пропорційності як складової верховенства права.

Логічним продовженням цього підходу є переосмислення верховенства права крізь призму подвійної природи людської гідності. Автори доводять, що у вертикальному вимірі воно постає як змістовна межа державної влади, що унеможливує редукацію людини до об'єкта, тоді як у горизонтальних відносинах – як процедурна вимога, що реалізується через критерії правової визначеності, пропорційності та належної аргументації.

Встановлено, що саме судова практика виступає простором, у якому ця подвійність набуває конкретного змісту: суд визначає, чи функціонує гідність як неперехідна заборона, чи як елемент балансування, і тим самим надає верховенству права його реальний, а не декларативний зміст.

У підсумку автори доходять висновку, що людська гідність постає як системна категорія, що поєднує стабільність свого смислового ядра з динамікою правозастосування: її ядро зберігає характер непорушної межі, тоді як периферія виступає простором допустимого втручання, передусім у ситуаціях конфлікту гідностей, виконуючи роль внутрішнього критерію легітимності права.

Ключові слова: право на людську гідність, абсолютна концепція людської гідності, формула об'єкта, відносна концепція людської гідності, об'єктивація особи, пропорційне втручання у людську гідність, вертикальні та горизонтальні правовідносини, балансування.

Ivanytska A. V., Dudar S. K. Human dignity as the architectural nerve of the rule of law.

The article provides a critical rethinking of human dignity as a fundamental category of the contemporary legal order and its relationship with the principle of the rule of law. The starting point is the rejection of the presumed stability of the doctrinal understanding of dignity as an unconditional absolute. On the basis of an analysis of judicial practice, in particular the case law of the European Court of Human Rights and the Federal Constitutional Court of Germany, the authors argue that dignity does not function as a pre-defined inviolable boundary, but is instead continuously constructed in the process of legal application. It is demonstrated that, in concrete cases, dignity does not operate in isolation, but manifests itself through other rights, becomes embedded in the proportionality analysis, and acquires meaning through contextual balancing, which reveals its dynamic rather than static character.

Building on this premise, the authors turn to an analysis of contemporary conceptions of human dignity (namely, the absolute and the relativistic) through the lens of their functional adequacy in law. Drawing on the works of both foreign and domestic scholars, it is established that neither approach is capable of fully explaining the actual operation of dignity in legal practice: the absolute model proves untenable in situations involving conflicts of dignities, whereas the relative model risks eroding its substantive core. In response, the authors develop their own theoretical framework, proposing a systemic understanding of human dignity through a distinction between its operation in vertical and horizontal legal relationships. It is argued that in the vertical dimension (individual–state), dignity functions as an inviolable limit that precludes the instrumentalisation of the individual and is not subject to balancing, whereas in the horizontal dimension (individual–individual), it loses its absolute character, enters into conflict, and becomes subject to the balancing of competing dignities and interests through the application of the principle of proportionality as an element of the rule of law.

As a logical extension of this approach, the article reinterprets the rule of law through the prism of this dual nature of dignity. The authors demonstrate that, in the vertical dimension, the rule of law operates as a substantive limit on state power, precluding the reduction of the individual to an object, while in horizontal relations it functions as a procedural requirement, realised through the criteria of legal certainty, proportionality, and reasoned justification. It is established that judicial practice constitutes the space in which this duality acquires concrete meaning: courts determine whether dignity operates as an absolute prohibition or as an element of balancing, thereby giving the rule of law its substantive rather than merely declaratory content.

In conclusion, the authors argue that human dignity should be understood as a systemic category that combines the stability of its substantive core with the dynamism of legal application: its core retains the character of an inviolable limit, while its periphery constitutes a space of permissible interference, particularly in situations involving conflicts of dignities, thereby functioning as an internal criterion of the legitimacy of law.

Key words: the right to human dignity, an absolute conception of human dignity, the object formula, a relative conception of human dignity, objectification of the individual, a proportional interference with human dignity, vertical and horizontal legal relationships, balancing.

Постановка проблеми. У сучасній правовій доктрині людська гідність та верховенство права традиційно постають як фундаментальні, вихідні категорії, без яких не обходиться свідоме створення та застосування права. Більше того, в сучасній західній правовій культурі і людська гідність, і верховенство права визнаються базовими цінностями, які складають беззаперечну основу європейських правових систем і не підлягають сумніву чи ревізії.

Втім, така уявна стабільність виявляється значною мірою ілюзорною. Практика європейських судів (ЄСПЛ, Суду ЄС, європейських конституційних судів) демонструє досить широке і відносно розуміння людської гідності як норми у праві, загострюючи дискусію про її правову природу та ка-

тегорійний статус. Як наслідок, аргументація судів пронизана посиланнями на людську гідність у різних контекстах – у взаємозв'язку з цінністю особистої автономії, з принципом рівності (рівної оплати праці, рівного ставлення у сфері зайнятості та професійній діяльності та ін.), фундаментальними (правом на повагу до приватного та сімейного життя) та іншими правами, свободами (свобода пресування і проживання) тощо. Практика Європейського суду з прав людини виразно демонструє, що людська гідність не функціонує виключно як абсолютне право, вона проявляється через зв'язок з іншими гарантіями (передусім, закріпленими у статті 3 та 8 ЄКПЛ). Тож стає очевидним: гідність не просто захищається – вона щоразу заново визначається у конкретних ситуаціях, окреслюючи свій зміст найширшим контекстом.

На конституційному рівні європейських держав людська гідність постає як основа правопорядку і також визнається непорушною. Однак практика конституційних судів свідчить, що її зміст розкривається крізь призму конкретних справ. У реальних правових ситуаціях гідність не функціонує як абсолютна цінність. Її абсолютизація неминуче вступає у напругу з іншими значущими інтересами – забезпеченням безпеки, громадського порядку тощо. Таким чином, гідність включається у конфліктні взаємодії – як із публічними інтересами, так і з гідністю інших осіб – і підлягає обмеженню, зважуванню та інтерпретаційному переосмисленню. У таких ситуаціях гідність втрачає ознаки безумовного абсолюту і постає як категорія, зміст якої є контекстуальним, динамічним і залежним від конкретних обставин справи.

Втім, така логіка має свою внутрішню загрозу: постійне балансування людської гідності веде до розмивання її змісту, розхитування стабільності основоположних прав, а головне – до нівелювання самої ідеї верховенства права, оскільки межа допустимого втрачає сталість і щоразу формується ситуативно. Це породжує фундаментальне питання: чи може людська гідність і надалі розглядатись як абсолютна цінність, якщо в дійсності вона підлягає обмеженню? Чи не знецінить відмова від трактування абсолютного характеру людської гідності саму ідею верховенства права?

Актуальність цих питань, до того ж, посилюється реаліями запровадженого в Україні воєнного стану, за умов якого принцип верховенства права додатково проходить перевірку на міцність. Держава дедалі активніше втручається у сферу прав і свобод людини на фоні глибокої трансформації механізмів її функціонування. У цьому процесі особливо виразно проявляється феномен біовлади, описаний Мішелем Фуко [1], коли людину починають сприймати не як цілісну особу з власною гідністю, а як функціональну одиницю – демографічний ресурс, елемент системи безпеки, «гвинтик» у механізмі виживання держави, інструмент держави як цілі. Така трансформація оптики держави створює ризик поступового витіснення людської гідності з реального змісту правопорядку та несе загрозу верховенству права.

Метою цієї статті є переосмислення людської гідності як внутрішнього архітектурного нерва верховенства права та формування теоретичної моделі, яка дозволить зберегти в праві її абсолютний характер на рівні сутності й водночас обґрунтувати допустимість втручання у її зовнішні прояви у ситуаціях конфлікту різних видів суспільних та індивідуальних інтересів, не допускаючи об'єктивації людини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика людської гідності посідає центральне місце у сучасній правовій науці та філософській думці. Значний внесок у її концептуальне визначення здійснили як зарубіжні, так і українські вчені. Втім досі вона залишається однією з найбільш поширених і водночас найменш концептуально визначених категорій, функціонуючи у праві радше як універсальна підстава прав людини та легітимності правового порядку, ніж як чітко окреслена правова конструкція.

У філософській традиції гідність постає як поле напруження між двома її вимірами. З одного боку, вона осмислюється як внутрішня, духовна характеристика особи, що відображає рівень її самоздійснення, а з іншого – як статусна категорія, невіддільна від соціального буття людини [2].

У межах філософсько-правового підходу людську гідність розглядають через призму складної природи людини, її автономності та самоцінності. Така оптика виразно простежується у працях Іммануїла Канта, де гідність розуміється як своєрідна «велич» або піднесеність чогось над чимось і є невіддільною від ключового обов'язку людини – не ганьбитися. Таке традиційне уявлення про гідність, як доводить О. Сенсен, включає чотири основних елементи: 1) людина розглядається як піднесена над рештою природи завдяки своїй свободі; 2) гідність має подвійний характер – як первісна, притаманна кожній людині, і як реалізована, що залежить від способу здійснення свободи; 3) первісна гідність не-

віддільна від обов'язку належного використання свободи та поваги до інших; 4) обов'язок передусім спрямований на саму людину, виступаючи вимогою до її власної поведінки [3].

У сучасній правовій доктрині людська гідність зв'язується, передусім, з правом людини на повагу її гідності, а розуміння людської гідності структурується навколо двох концепцій – абсолютної та релятивістської. Прихильники абсолютної концепції людської гідності (Г. Дюріг, Е.-В. Бекенферде) розуміють гідність як непорушну межу (абсолютне право), тоді як прихильники релятивістського підходу (М. Гердеген, П. Шиманець, А. Барак та ін.) виходять із її контекстуальності та необхідності зважування. Зокрема Р. Алексі розглядає людську гідність як принцип, який підлягає балансуванню.

В українській правовій науці питання людської гідності досліджували, зокрема, В. М. Репецький, М. В. Буроменський, О. В. Задорожній та інші, акцентуючи увагу на її значенні як засадничої конституційної цінності та принципу правового порядку.

Важливий внесок у постановку проблеми юридичної природи людської гідності здійснив Н. Стецик, який одним із перших у вітчизняній науці прямо поставив питання про її статус – як права чи як принципу – і пов'язав це з проблемою її абсолютності або відносності [4].

Орловський О.Я. та Боднарук М.І. зосередились на основних концептуальних підходах до розуміння категорії «людська гідність», вказали на подвійну природу людської гідності: як явища об'єктивного і загального для всіх людей (цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи зміст) та як суб'єктивного права чи інтересу конкретної людини в контексті соціальної держави [5].

Водночас, попри значний масив наукових напрацювань, досі відсутнє узгоджене концептуальне розуміння людської гідності. Її зміст варіюється залежно від теоретичної оптики, контексту застосування та рівня абстракції. Недостатньо уваги приділяється її функціонуванню у реальних правових конфліктах, зокрема в умовах конкуренції гідностей конкретних суб'єктів та необхідності їх зважування.

Саме ця обставина зумовлює потребу у подальшому дослідженні людської гідності не лише в протиставленні та критиці існуючих сучасних правових концепцій, а у спробі визначити людську гідність як системне поняття, яке поєднувало б у собі стабільність смислового «ядра» та, водночас, відкритість до динамічного наповнення змісту. Такий підхід дозволяє побачити гідність не як фіксовану категорію, а як ту, що формується у процесі правозастосування і найвиразніше проявляє себе у ситуаціях межового вибору, де право змушене співвідносити та зважувати конкуруючі вимоги.

Виклад основного матеріалу. У правовому дискурсі людська гідність традиційно постає як безумовна цінність, фундамент прав людини та смислова основа конституційного ладу.

У філософсько-правовій традиції гідність мислиться не як похідна від права, а як його передумова. Класичне обґрунтування цього підходу пов'язане з концепцією Іммануїла Канта, який принципово розмежує те, що має ціну, і те, що має гідність [6]. Якщо перше може бути співвіднесене, оцінене і включене у систему користі, то друге не піддається жодній формі еквівалентності. У цьому сенсі гідність не виступає характеристикою людини, яка може змінюватися або втрачатися. Вона закріплює за людиною статус внутрішньо самоцінної істоти, який не залежить від обставин, поведінки чи оцінки з боку інших.

Ця ідея знаходить відображення і у національному правопорядку. Конституційний Суд України, зокрема, підкреслює, що людська гідність «наповнює сенсом людське буття», тим самим виводячи її за межі суто юридичної категорії і надаючи їй екзистенційного значення [7].

На міжнародному рівні людська гідність закріплюється як вихідна точка правового порядку. Так, у Преамбулі Загальної декларації прав людини зазначено, що «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру», а стаття 1 проголошує: «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» [8]. Ця логіка відтворюється у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, який підкреслює, що права «впливають із властивої людській особі гідності», та встановлює заборону «нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження» (ст. 7) [9], а також у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, де гідність виступає і джерелом прав, і орієнтиром розвитку особи (ст. 13) [10]. У європейському праві ця ідея набуває максимально концентрованого вираження у Хартії основоположних прав Європейського Союзу, яка відкривається положенням, що «людська гідність є недоторканною. Вона має поважатися і захищатися» [11]. Тут людська гідність є не лише основоположним правом, але й становить саму суть основоположних прав в ЄС. У такому

світлі людина, як носій гідності, не може бути зведена до засобу держави, спільноти чи більшості, навіть тоді, коли така редукція обґрунтовується необхідністю чи загальним благом.

Водночас звернення до практики Європейського суду з прав людини дозволяє побачити, що людська гідність не завжди має наперед заданий і однозначний зміст. У рішеннях Суду гідність не існує як ізольована норма, а проявляється через різні права і щоразу розкривається у конкретних обставинах. Так, у справі *Tyler v. the United Kingdom* Суд пов'язує порушення гідності з редукцією людини до об'єкта владного впливу [12], тоді як у справах *Pretty v. the United Kingdom* [13], *Vinter and Others v. the United Kingdom* [14] та *Bouyid v. Belgium* [15] її зміст розкривається через автономію, право на надію та заборону навіть мінімального приниження ляпасом.

У міжнародно-правових актах і конституціях європейських держав людська гідність закріплюється як абсолютна і непорушна цінність, що не підлягає зважуванню і мислиться як первинна щодо прав людини категорія. Водночас виникає питання, яке рідко ставиться прямо: чи відповідає ця декларація реальному функціонуванню гідності у праві? Якщо виходити з її абсолютного характеру, вона не може бути предметом зважування або обмеження. Абсолютне не допускає компромісу і не співвідноситься з іншими цінностями. Водночас правозастосовна практика демонструє інше: у конкретних ситуаціях людська гідність опиняється не лише у полі співвіднесення з публічними інтересами, але й у прямому конфлікті з гідністю інших осіб. У таких випадках право більше не може діяти за логікою недоторканого абсолюту, оскільки змушене обирати між рівнозначними за природою цінностями.

Показовими у цьому аспекті є низка судових справ, які стосуються проблематики проникнення у фізичну сферу людини без її повного контролю над процесом. Втручання у тілесну сферу особи, наприклад, у кримінальному процесі охоплює широкий спектр дій: від відбору біологічних зразків (слини, крові, волосся, ДНК) і дактилоскопії до фотографування, відеофіксації, примусових медичних оглядів, огляду інтимних частин тіла, а в окремих випадках – отримання біологічного матеріалу, пов'язаного з репродуктивною функцією. У таких ситуаціях тіло людини перестає бути виключно «своїм» і стає об'єктом процедур, спрямованих на досягнення публічно значущої мети – встановлення істини у справі. Такі практики втручання в тілесну сферу можуть бути осмислені через концепцію Мішеля Фуко, який описував сучасну владу як біовладу – владу, що здійснюється не лише через заборони, а через управління тілом і життям. У межах цієї логіки людина постає не стільки як автономний суб'єкт, скільки як носій даних, фізичних характеристик і функцій, які можуть бути вимірні, зафіксовані і використані.

Важливо, що право у таких випадках не встановлює абсолютної межі недоторканності тіла. Воно не виходить із презумпції, що саме втручання є несумісним із гідністю, а оцінює його через інтенсивність, спосіб здійснення та мету. У результаті тілесна недоторканність втрачає характер непроникної «межі», а гідність – ознаки безумовної заборони: людина не повністю редукується до об'єкта, але й не залишається недоторканим суб'єктом. Вона опиняється у проміжному стані, де її тілесність стає допустимим об'єктом впливу за умови належного обґрунтування.

Особливо показовим у цьому контексті є рішення у справі *Van der Velden v. the Netherlands* [16], де Суд розглядав обов'язковий відбір ДНК у засудженої особи та подальше зберігання її генетичного профілю у національній базі даних. Заявник заперечував проти такого втручання, наголошуючи на його відсутній необхідності у його конкретному випадку, однак відповідно до закону з нього, все ж таки, взяли клітинний матеріал шляхом мазка з ротової порожнини, а отриманий профіль внесли до бази даних. Суд визнав, що йдеться про втручання у приватне життя, зважаючи на чутливий характер генетичної інформації, проте не встановив порушення, обґрунтовуючи це класичною для своєї практики мовою: легітимна мета втручання, його обмежена інтенсивність та пропорційність.

У цьому підході людина постає не лише як носій гідності, а й як носій даних: її тілесність, включно з генетичною ідентичністю, перетворюється на інформаційний ресурс, що може бути вилучений, оброблений і використаний у цілях правопорядку. Йдеться не просто про втручання у тіло, а про його функціоналізацію – редукцію до об'єкта обробки, включеного у систему контролю. У результаті гідність не функціонує як абсолютна межа, що унеможливує втручання, а включається у процес балансування – очевидно на користь публічного інтересу.

Подібна логіка особливо виразно проявляється у справі *Wainwright v. the United Kingdom* [17], де заявники були піддані повному особистому обшуку, що включав оголення та огляд інтимних частин тіла. Попри очевидний психологічний дискомфорт, приниження та навіть встановлені наслідки у ви-

гляді посттравматичного стресового розладу у одного із заявників Суд не визнав порушення статті 3 Конвенції, зазначивши, що втручання не досягло мінімального рівня жорстокості (!), необхідного для кваліфікації як такого, що принижує гідність. Водночас було встановлено порушення статті 8 Конвенції через непропорційність і недотримання процедур. Цей підхід є принципово показовим: навіть інтимне втручання у тілесну сферу не розглядається як автоматичне порушення гідності, а оцінюється через ступінь інтенсивності, контекст і мету. Таким чином, гідність у практиці ЄСПЛ постає не як абсолютна межа, а як категорія з пороговим характером, причому межа цього «порогу» не є наперед встановленою, а щоразу конструюється судом залежно від обставин справи.

Непослідовність у підході до людської гідності виразно простежується при зіставленні різних рівнів втручання. З одного боку, Суд допускає надзвичайно інтенсивні втручання у тілесну сферу – включно з оголенням та оглядом інтимних частин тіла, – і за певних умов не визнає їх такими, що досягають порогу порушення гідності. Так, у справі *Vouyid v. Belgium* [18] Суд кваліфікував як порушення статті 3 Конвенції навіть один ляпас, завданий затриманому поліцейським. Обґрунтування полягало в тому, що така дія принижує гідність особи, оскільки демонструє її підпорядкованість та беззахисність перед владою.

У результаті виникає нормативний парадокс: глибоке втручання у тілесну сферу може визнаватися допустимим за умови легітимної мети та пропорційності, тоді як мінімальний фізичний вплив набуває значення порушення гідності через свій символічний характер. Це означає, що вирішальним є не рівень втручання як такий, а його контекстуальна оцінка, зокрема, крізь призму владних відносин і принизливого змісту.

Найгостріше проблема людської гідності проявляється не тоді, коли вона протиставляється публічному інтересу, а тоді, коли відбувається зіткнення індивідуальних інтересів. У кримінальному процесі це набуває особливої виразності: гідність обвинуваченого вимагає недоторканності його особистості, тоді як гідність потерпілого – визнання завданої шкоди і досягнення справедливості. Якщо особа свідомо змінює свою зовнішність – відрощує бороду чи волосся, щоб уникнути впізнання, – постає питання: чи може держава втрутитися в її тілесну сферу, щоб відновити можливість встановлення істини?

Саме цю напругу виразно демонструє справа *BVerfGE 47, 239* [19], в якій Федеральний конституційний суд Німеччини визнав допустимим примусове підстригання волосся і бороди обвинуваченого для проведення впізнання. Суд виходив із того, що таке втручання має відносно низьку інтенсивність, переслідує легітимну мету – розкриття злочину – та не має принизливого характеру. Однак за цими формулами проглядається більш глибокий зсув: гідність обвинуваченого не виключає втручання, якщо вона вступає у конфлікт із гідністю іншої особи, яка потребує справедливості. У цьому випадку право не захищає гідність як недоторканий абсолют – воно обирає між гідностями, зважуючи їх і фактично визначає, яка з них підлягає пріоритетному захисту у конкретному випадку.

У такій ситуації ці гідності не співіснують паралельно – вони вступають у прямий конфлікт. Тут виявляється принципова проблема: якщо гідність є рівною і невідчужуваною для кожного, то будь-який вибір між двома гідностями неминуче означає обмеження однієї з них. Гідність обвинуваченого не зникає, але відступає перед гідністю іншої сторони та публічним інтересом у здійсненні правосуддя. У цьому сенсі конфлікт гідностей не просто ускладнює правозастосування, а підриває уявлення про її безумовний, абсолютний характер. Йдеться не про технічний баланс інтересів, а про зіткнення цінностей, рівнозначних за своєю вихідною природою як проявів людської гідності.

Найрадикальніше ця напруга проявляється у ситуаціях, де у конфлікт вступають не просто інтереси, а самі життя. Показовим у цьому сенсі є рішення *Aviation Security Act Case* [20], в якому Федеральний конституційний суд Німеччини розглядав допустимість знищення захопленого терористами літака для запобігання масовим жертвам на землі. У цій справі держава фактично опинилася перед вибором між гідністю пасажирів, яких пропонувалося пожертвувати, і гідністю потенційних жертв. Однак Суд категорично відмовився від логіки зважування, зазначивши, що держава не має права перетворювати людину на засіб, навіть задля досягнення найвищої мети. І саме цей кейс оголює межу всієї конструкції: там, де у попередніх випадках гідність підлягає оцінці, тут вона раптово постає як неперехідна заборона. Відтак гідність у праві не є ані стабільним абсолютом, ані повністю відносною категорією – вона функціонує як рухома межа, яка в одних ситуаціях допускає балансування, а в інших – його категорично виключає. Тож наведені приклади вимагають прямо поставити питання про внутрішню суперечливість самої категорії людської гідності.

Варто зауважити, що в доктрині неодноразово здійснюються спроби систематизації різних уявлень про людську гідність та приведення їх до певних узагальнених моделей [26]. Найбільш вдалою видається спроба О. Сенсена, який розглядає гідність крізь призму трьох основних парадигм: архаїчну, традиційну і сучасну. Саме останні дві мають особливе значення для аналізу сучасних концепцій людської гідності.

Традиційна парадигма, що спирається на кантівську філософію, розглядає гідність як первісну властивість людини, яка водночас покладає на неї обов'язок – усвідомлювати власну гідність, не принижувати себе і діяти належно. Натомість сучасна парадигма трансформує гідність у правову категорію, розуміючи її як право людини на повагу до власної гідності та її захист з боку держави [3].

Розвитком сучасної парадигми гідності стала так звана абсолютна концепція людської гідності, сформована у німецькій юриспруденції. Її ключове теоретичне обґрунтування запропонував Гюнтер Дюріг [21], який, спираючись на традиційне кантівське розуміння гідності, інтерпретував її крізь призму так званої «формули об'єкта» (*object formula* – англ., *Objektformel* – нім.).

«Формула об'єкта» виходить із того, що у демократичній державі особа не може розглядатися виключно як об'єкт державної влади. Держава, здійснюючи свої повноваження, не вправі зводити людину до інструменту реалізації власних цілей, а зобов'язана визнавати її як автономного суб'єкта, наділеного власною цінністю [21]. Тож Г. Дюріг сформулював людську гідність як «найвищий принцип усього об'єктивного права», що означає, що вона є обов'язковою для всіх дій держави, є метою та обов'язком держави та одночасно визначає та обмежує легітимність держави та законодавства.

Попри те, що «формула об'єкта» використовувалась у практиці європейських конституційних судів, низка західних дослідників М. Гердеген, О. Розенкранцова, П. Шиманець, Р. Алексі та ін. вважають її хибною інтерпретацією кантівського поняття гідності. Основний аргумент полягає в тому, що кантівське розуміння гідності, визначене в межах формули категоричного імперативу, первісно належить до сфери моралі, де людина постає як *homo noumenon*. У цьому сенсі гідність не була задумана як правова категорія, покликана регулювати зовнішні, зокрема фізичні, відносини між людьми. Навпаки, у філософії Канта вона слугує підґрунтям для внутрішніх обов'язків індивіда перед самим собою, а саме обов'язку усвідомлювати власну первісну гідність, не принижувати себе та діяти відповідно до неї [22; 23].

І дійсно, фундаментальною відмінністю права від моралі за Кантом є те, що мораль стосується внутрішньої, вольової сфери людини – вибору максим волі, тобто принципів, згідно з якими людині належить діяти, тоді як право, регулюючи її зовнішню свободу, стосується людини як фізичної істоти *homo phenomenon*, що є частиною природного світу. Переосмислення думок Канта, виражене у формулі Дюріга, таким чином «передбачає перенесення поняття гідності зі сфери моралі до сфери права» [24, с.303]. Зі свого боку, О. Розенкранцова [22] пояснює таке переосмислення кантівської концепції гідності наслідками Другої світової війни, впливом інтелектуального настрою тогочасного Заходу, який сформувався як реакція на практики тоталітарних і авторитарних режимів.

На противагу цьому, М. Гердеген [25] обстоює більш збалансований підхід, який передбачає врахування конкретних обставин ситуації при оцінці порушення гідності. Він критикує жорстке застосування «формули об'єкта» як таке, що не відповідає потребам плюралістичного суспільства. М. Гердеген наголошує на необхідності зважування конкуруючих цінностей та інтересів у складних життєвих ситуаціях за умови збереження фундаментальних засад прав людини. Водночас він підкреслює, що гідність не повинна обмежуватися найбільш крайніми, нестерпними випадками її порушення, а має враховуватися і в повсякденному правовому контексті. У цьому зв'язку він пропонує так звану «багаторівневу концепцію» гідності, яка дозволяє адаптувати її зміст до різних соціально-правових контекстів.

У руслі такого підходу мислить і П. Шиманець, який, розвиваючи ідею обмеженості абсолютної концепції, зазначає, що «статус абсолютного права, наданий праву на гідність, також означає, що це право має обмежену сферу застосування та відіграє самостійну роль лише у випадках, коли до людини ставляться як до простого інструмента» [23]. Водночас у ширшому, відносному вимірі право на гідність піддається обмеженням і включається у процес зважування з іншими правами та інтересами.

До цієї дискусії долучався також і А. Барак, який пропонував розглядати людську гідність як «реляційне» поняття, тобто таке, що розкривається у площині взаємодії людини з іншими людьми. Такий підхід ще більше підсилює ідею контекстуальності гідності, акцентуючи на тому, що її зміст формується не ізольовано, а у структурі соціальних відносин [26].

Однак, релятивістський підхід до розуміння людської гідності також не позбавлений недоліків. Його проблемність підсвічує Е.-В. Бекенферде [27], який критикує ідею так званої «позитивної відносності» гідності. На думку відомого німецького вченого-правника, перенесення акценту на контекстуальне зважування створює ризик підпорядкування людської гідності соціальним чи утилітарним міркуванням. Попри зовнішню прогресивність такого підходу, це може призвести не лише до розмивання правової визначеності, а й до ерозії самого смислового ядра гідності.

Спробу подолати напругу між абсолютним і відносним підходами здійснив Р. Алексі, який розглянув людську гідність у контексті теорії принципів та зважування, підкреслюючи фундаментальний, але водночас операційно гнучкий характер людської гідності. У своєму трактаті «Людська гідність та пропорційність» [28]. він описує людську гідність як принцип, який, хоча й має абсолютні риси, зрештою є відносним і навіть вимагає відносності. Це зумовлено тим, що суворе дотримання абсолютної концепції гідності є несумісним із застосуванням тесту на пропорційність.

Також Р. Алексі вводить у свою дискусію перспективу розрізнення правила людської гідності, яке не можна зважувати, та принципу людської гідності, який можна релятивізувати в конкретних контекстах. Такий підхід дозволяє позитивно інтегрувати людську гідність у систему, що ґрунтується на зважуванні конкуруючих інтересів, водночас враховуючи інші важливі суспільні цінності, такі як безпека та соціальний порядок.

Таким чином, в рамках сучасної парадигми людської гідності фактично сформувалось дві основні її концепції. Перша – вузька, в межах якої гідність постає як абсолютне право, що не підлягає жодним обмеженням і виконує функцію нездоланної межі. Друга – широка, яка розглядає гідність як відносне право (або принцип), включене у процес зважування та здатне піддаватися обмеженням залежно від конкретних обставин.

Проте жодна з окреслених концепцій не здатна повною мірою пояснити функціонування гідності у праві як цілого. Абсолютна модель, попри свою нормативну жорсткість, виявляється надто обмеженою у застосуванні, тоді як відносна, інтегруючи гідність у процес зважування, ризикує розмити її зміст і втратити її фундаментальну сутність. У цьому сенсі сучасна правова доктрина опиняється у стані концептуальної незавершеності, де відсутня узгоджена модель, здатна поєднати ці виміри. Показово, що, як зазначає О. Розенкранцова, у «судовій практиці позитивна концепція гідності в соціальних правах ще не розроблена» [22].

Суд, стикаючись із конкретними ситуаціями, фактично не застосовує «абсолютну гідність», а маневрує між іншими критеріями: легітимною метою втручання, його інтенсивністю, необхідністю та пропорційністю. Саме ці категорії визначають результат, тоді як гідність постає радше мовою, через яку це рішення формулюється. Відтак вона не функціонує як самостійний нормативний бар'єр, а як рамка, що легітимує вже здійснений вибір.

Отже в праві людська гідність парадоксально майже не існує доти, доки її не починають порушувати. У «спокійному» стані правопорядку вона ніби живе за замовчуванням – як фонове припущення, яке не потребує доказів і не вимагає застосування. Про неї не думають, її не перевіряють, вона не виступає реальною межею дії. Але щойно виникає конфлікт – втручання у тіло, приниження, зіткнення гідностей – вона раптово виходить на передній план і стає об'єктом аналізу. І саме тут проявляється її справжня функція: не як абсолютної заборони, а як категорії, яку потрібно обґрунтувати, співвіднести з іншими принципами, зважити. Це веде до принципово важливого наслідку: гідність не діє наперед як чітка межа, вона визначається постфактум – у момент, коли вже виникла необхідність виправдати втручання або його заборонити. Тому вона стає видимою не там, де безумовно захищає, а там, де її доводиться пояснювати.

У правозастосуванні людська гідність виявляє динамічний характер, що контрастує з її доктринальним образом як непорушної категорії: її зміст не заданий наперед, а формується у процесі зважування. Вона по-різному проявляється – як автономія, фізична недоторканність чи право на гідне ставлення – і щоразу визначається через контекст та співвіднесення з іншими принципами, зокрема публічним інтересом, безпекою, ефективністю правосуддя або правами інших осіб. Як показує судова практика, гідність не функціонує як абсолютна межа, а включається у процедуру пропорційності, де оцінюються інтенсивність втручання, його мета та необхідність. У результаті вона не просто застосовується, а зважується, втрачаючи ознаки стабільного нормативного ядра і постаючи як змінна конструкція, що формується у процесі балансування.

Така практика вказує на необхідність використання системного підходу до осмислення людської гідності у праві. Якщо гідність не діє як наперед задана межа, а щоразу визначається у процесі оцінки, постає потреба у загальній формулі її функціонування – тих структурних умовах, за яких вона набуває абсолютного характеру, і тих, за яких вона включається у балансування. Лише через таку модель можна пояснити її функціонування у праві як позбавлену внутрішніх суперечностей. У цьому сенсі гідність потребує осмислення як категорія, що розкривається через різні моделі взаємодії – передусім у вимірі вертикальних та горизонтальних відносин.

У вертикальних відносинах – у площині «людина–держава» – людська гідність постає як категорія, що не підлягає балансуванню. Тут її зміст концентрується навколо однієї фундаментальної заборони: держава не має права перетворювати людину на об'єкт. Йдеться не просто про втручання у права чи обмеження свободи, а про більш глибоку межу – недопустимість редукції людини до засобу, ресурсу або інструменту досягнення публічної мети, тобто по суті, до режиму речі в правовій реальності. Саме в цьому вимірі гідність виявляє свій «абсолютний» характер. Вона стоїть на перешкоді пропорційності, не зважається і не співвідноситься з жодними іншими принципами, а встановлює неперехідну межу, за якою право втрачає легітимність.

Тож цілком закономірно, що заборона проявляється передусім у тих ситуаціях, де держава намагається інструменталізувати людину: коли вона розглядає її як носія даних, який можна безумовно використовувати; як засіб залякування чи покарання інших; як елемент статистики або «керовану одиницю» у системі безпеки. До цього ж належать спроби легітимізувати нелюдське поведіння, приниження. У таких випадках питання вже не в інтенсивності втручання чи його доцільності – сама логіка обґрунтування стає неприйнятною.

Саме тут людська гідність безпосередньо з'єднується з верховенством права – не як одна з його складових, а як його внутрішня межа. Верховенство права у цьому вимірі означає не лише підпорядкованість держави праву, а насамперед підпорядкованість самого права ідеї людини як суб'єкта. Закон може бути формально чинним, але якщо він допускає об'єктивацію особи, він з початку свого створення є таким, що не має правової якості. У цьому сенсі гідність виступає критерієм, який відмежовує право від «легалізованого насильства», а точніше від «законного неправу». Вона визначає не те, як далеко може зайти держава, а те, що їй заборонено робити взагалі, за жодних обставин.

У горизонтальних відносинах – у площині «людина–людина» – людська гідність не має абсолютного характеру, оскільки вступає у простір конкретних соціальних конфліктів та взаємного обмеження індивідуальних інтересів. На відміну від вертикального виміру, де людська гідність виступає неперехідною межею для держави, в цьому вимірі вона більше не може функціонувати як безумовна заборона: кожна зі сторін є носієм однаково притаманної гідності, і жодна з них не має пріоритету.

Саме у цьому вимірі найбільш чітко проявляється логіка балансування. Втручання у тілесну сферу, зокрема примусові медичні огляди, відбір біологічних зразків або навіть зміна зовнішності для цілей впізнання, безумовно зачіпають гідність конкретних осіб, адже вони пов'язані з обмеженням контролю над власним тілом, а тому являють собою певну форму об'єктивації людини. Однак ці втручання не визнаються автоматично неприпустимими, оскільки розглядаються у контексті конфлікту гідностей конкретних осіб з різним правовим статусом. У цьому конфлікті право фактично надає пріоритет гідності потерпілого, підсилюючи його також іншими принципами – суспільною безпекою, ефективністю правосуддя, невідворотністю відповідальності та захистом прав інших осіб. У результаті гідність не заперечується, але піддається зважуванню і обмеженню, що демонструє її ієрархічний характер у правозастосуванні: конкретні особи є формально рівними у своїй гідності, але практична «вага» гідності кожної особи визначається контекстом і сукупністю протиставлених підстав.

У цьому контексті суд перестає бути просто інституцією застосування права – він стає місцем, де верховенство права або набуває реального змісту, або втрачає його. Саме тут людська гідність виходить із рівня декларацій і перетворюється на критерій, через який перевіряється сама якість права: або вона спрацьовує як неперехідна межа, що не дозволяє державі вийти за допустиме, або включається у балансування і поступається іншим принципам. І жодна норма наперед не визначає цей результат – його щоразу формує суд. У цьому сенсі суд – це не просто арбітр, а простір, де верховенство права проявляється як підпорядкування не лише дій держави, а й самого змісту права ідеї людини як суб'єкта.

Саме тому суд можна розглядати як останню інстанцію правової совісті – але не в абстрактному, а в дуже практичному сенсі: тут вирішується, чи буде верховенство права лише формальною вимогою дотримання процедур, чи змістовним принципом, що не допускає редукції людини до об'єкта.

Висновки. Сучасна правова парадигма розуміння людської гідності фактично вибудовується навколо двох основних концепцій – абсолютної та релятивістської. У межах абсолютної концепції людська гідність постає як вихідна і фундаментальна цінність, що визначає легітимність правопорядку. Її закріплення у Загальній декларації прав людини, міжнародних пактах і конституціях європейських держав не є випадковим – воно стало результатом глибокої інтелектуальної реакції на досвід тоталітарних режимів ХХ століття. Після Другої світової війни гідність була концептуалізована як абсолютна межа, покликана захистити людину від держави та унеможливити її редукцію до засобу політичних чи ідеологічних цілей. Тому ця нормативна модель є радше відповіддю на історичну травму, ніж відображенням реального функціонування гідності у праві. Натомість релятивістська концепція виходить із необхідності врахування соціальних контекстів, конкретних обставин і характеру відносин між людьми. У межах цього підходу гідність розглядається як категорія, що набуває змісту у процесі взаємодії, конфлікту та зважування конкуруючих інтересів.

Жодна з цих концепцій не здатна самостійно пояснити реальне функціонування гідності у праві. Абсолютна концепція є надто жорсткою і не працює у конкретних ситуаціях конфлікту суспільних інтересів, тоді як відносна – надто гнучкою і загрожує перетворити гідність на змінну величину, залежну від контексту. У цьому сенсі сучасна доктрина залишається концептуально незавершеною: вона або захищає гідність, але не може її застосувати, або застосовує її, але не може її зберегти.

У зв'язку з цим постає необхідність формування системного підходу до розуміння людської гідності, який дозволяє подолати цю дихотомію. Такий підхід передбачає розрізнення двох вимірів її функціонування – вертикального та горизонтального.

У вертикальному вимірі – у площині «людина–держава» – людська гідність постає як непорушна межа: вона не підлягає зважуванню, не співвідноситься з доцільністю і не може бути виправдана жодною метою, визначаючи те, чого держава не має права робити за жодних умов. У цьому сенсі вона виступає як внутрішнє обмеження влади, що унеможливорює редукцію людини до об'єкта. Натомість у горизонтальних відносинах – у площині «людина–людина» – гідність втрачає характер абсолюту: її рівна притаманність кожному неминує породжує конфлікт, у якому вона вже не виключає балансування, а сама стає його предметом. Тут гідність постає не як межа, а як змінна конструкція, зміст якої формується у процесі зважування, в межах якого визначається, яка з гідностей підлягає пріоритетному захисту у конкретному випадку.

У цьому контексті саме суд визначає межу допустимого: чи функціонуватиме гідність як неперехідна заборона, що обмежує державу, чи як елемент балансування між конкуруючими вимогами. У вертикальному вимірі цю функцію виконують суди конституційної юрисдикції, які окреслюють межі легітимного державного втручання. Саме через суд верховенство права набуває змісту як підпорядкування не лише дій держави праву, а й самого права – ідеї людини як суб'єкта. Від цього вибору залежить, чи залишиться гідність реальною межею влади, чи перетвориться на аргумент її виправдання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Foucault M. Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975–1976. New York: Picador, 2003. 310 p. URL: <https://cpb-us-e1.wpmucdn.com/sites.psu.edu/dist/d/37602/files/2016/01/Foucault-Society-must-be-defended14032016.pdf>
2. Waldron J. Dignity, Rank and Rights. University of California 2009, P. 209-253. URL: <https://scispace.com/pdf/dignity-rank-and-rights-4bqynl8tjg.pdf>
3. Sensen O. Kant's Conception of Human Dignity. *Kant-Studien*. Vol. 100, No.3 (2009), P. 309-331. URL: <https://reflexionessobreviolencia.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/03/dignitysensen.pdf>
4. Стецик Н. Природа гідності людини (на основі аналізу сучасних європейських конституцій та прецедентної практики конституційних судів). *Український часопис конституційного права*. 2018. №1. С. 28-39. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2018-1/pdfs/3-nazarii-stetsyk-pryroda-hidnosti-liudyny-osnovi-analizu-suchasnykh-yevropeiskykh-konstytutsii.pdf>

5. Орловський О. Я., Боднарук М. І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2021, С.129-133. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26>
6. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten (1785). Kant zur Philosophie der Mathematik. 2018. P. 218–219. URL: https://doi.org/10.30965/9783957437761_018_
7. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>
8. Загальна декларація прав людини: Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовтня 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовтня 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
11. Хартія основних прав Європейського Союзу: Хартія Європ. Союзу від 07.12.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text
12. Rodley N. Tyrer v United Kingdom (1978). *Landmark Cases in Public International Law*. 2017. URL: <https://doi.org/10.5040/9781509995202.ch-014>
13. Sanderson M. A. Pretty v. United Kingdom. *American Journal of International Law*. 2002. Vol.96, no.4. P. 943–949. URL: <https://doi.org/10.2307/3070690>
14. Szydło M. Vinter v. United Kingdom. *American Journal of International Law*. 2012. Vol.106, no.3. P. 624–630. URL: <https://doi.org/10.5305/amerjintelaw.106.3.0624>
15. Mavronicola N. Bouyid v Belgium: The «Minimum Level of Severity» and Human Dignity's Role in Article 3 echr. *The European Convention on Human Rights Law Review*. 2020. Vol.1, no. 1. P. 105–124. URL: <https://doi.org/10.1163/26663236-00101009>
16. Van der Velden v. the Netherlands (dec.), no. 29514/05, 7 December 2006, European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78858> (дата звернення: 20.03.2026).
17. Wainwright v. the United Kingdom, заява № 12350/04, рішення від 26 вересня 2006 року, ЄСПЛ. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76999> (дата звернення: 20.03.2026).
18. Bouyid v. Belgium [GC], заява № 23380/09, рішення від 28 вересня 2015 року, ЄСПЛ. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-157728> (дата звернення: 20.03.2026).
19. Bundesverfassungsgericht (BVerfG), BVerfGE 47, 239 (1978). URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv047239.html> (дата звернення: 20.03.2026).
20. Bundesverfassungsgericht (BVerfG). 1 BvR 357/05, 15 February 2006 (Luftsicherheitsgesetz). URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2006/02/rs20060215_1bvr035705en.html (дата звернення: 20.03.2026).
21. Dürig G. Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde: Entwurf eines praktikablen Wertsystems der Grundrechte aus Art. 1 Abs. I in Verbindung mit Art. 19 Abs. II des Grundgesetzes. *Archiv des öffentlichen Rechts*. Vol. 81 (NF 42). No.2 (1956), P.117–157. URL: <https://www.jstor.org/stable/44303797>
22. Rosenkranzová O. Lidská důstojnost – právně teoretická a filozofická perspektiva. Giovanni Pico della Mirandola & Immanuel Kant. Olomouc, 2021. 141s. URL: <https://library.upol.cz/arl-upol/cs/cs/g/?repo=upolrepo&key=98165264883>
23. Szymaniec P. Aharon Barak's Concept of Human Dignity and the Notion of Dignity in Jurisprudence of Polish Constitutional Court. *Філософія права і загальна теорія права*. 2/2020. С. 202-212. DOI: <https://doi.org/10.21564/2707-7039.2.242863>
24. Szymaniec P. Rozumienie godności człowieka a system prawny. *Czasopismo prawno-historyczne*. Tom LXXV. 2023. Zeszyt 2. S.299-306 DOI: 10.14746/cph.2023.2.16.
25. Herdegen M. Die Menschenwürde im Fluß des bioethischen Diskurses. *JuristenZeitung*. 2001, Vol. 56, No. 15/16, P. 773-779. URL: <http://www.jstor.org/stable/20825972>

26. Barak A. Human Dignity. The Constitutional value and the Constitutional Right. Cambridge University Press, 2015. 360 p. URL: <https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2020/10/Aharon-Barak-Human-dignity.-The-Constitutional-Value-and-the-Constitutional-Right.pdf>
27. Böckenförde E.-W. Menschenwürde als normatives Prinzip: Die Grundrechte in der bioethischen Debatte. *JuristenZeitung*. 2003. Vol. 58, No. 17, pp. 809-815 URL: <https://www.jstor.org/stable/20826947>
28. Alexy R. Human Dignity and Proportionality. Law's Ideal Dimension. 2021. P. 205-219. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198796831.003.0015>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026

Дата публікації: 10.05.2026

© Іваницька А.В., Дудар С.К., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0